

УДК 81'367.622.16

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ДІЄСЛІВ СПРИЙНЯТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Петрик О. М.

У статті проаналізовано функціонально-семантичне навантаження дієслів із семантикою сприйняття в російській та українській мовах на матеріалі оригіналу й перекладу "Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" М. Гоголя.

Ключові слова: сприйняття, дієслово, семантика, вживання, текст.

В статье проанализирована функционально-семантическая нагрузка глаголов с семантикой восприятия в русском и украинском языках на материале оригинала и перевода "Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем" Н. Гоголя.

Ключевые слова: восприятие, глагол, семантика, употребление, текст.

The author of the article analyses the functional semantic value of verbs of perception in the Ukrainian and Russian by material of Mykola Gogol "The Tale of How Ivan Ivanovich quarreled with Ivan Nikiforovich".

Key words: perception, verbs, semantics, use, text.

Сучасний період розвитку мовознавства позначений підвищеною зацікавленістю до досліджень зіставно-типологічного характеру, які інтенсивно й багатопланово охоплюють різні аспекти мовної структури. Це природна закономірність, що впливає із природи мовного функціонування суспільного життя, взаємодії та взаємовпливу мов. Тому кожне дослідження, присвячене зіставному аналізу, набуває все більшої наукової та практичної значущості.

Пізнавальна (чи інтелектуальна) діяльність починається з відчуття та сприймання. Про багатство докільця, про звуки й фарби, запахи й температуру ми дізнаємося завдяки органам чуття. Це єдині канали, якими зовнішній світ потрапляє до людської свідомості. За допомогою органів чуття людський організм отримує у вигляді відчуттів різноманітну інформацію про стан зовнішнього та внутрішнього середовища.

За результатами численних досліджень щодо участі ефекторних процесів у виникненні відчуття, учені дійшли висновку, що відчуття як психічне явище за відсутності реакції-відповіді організму чи за її неадекватності неможливе. Тому очевидним є те, що відчуття – це продукт аналітичної діяльності мозку.

Основними одиницями, що номінують пізнавальні процеси, виступають у російській та українській мовах дієслова із семантикою сприйняття, мислення та пізнання інформації.

Семантичним універсалиям присвячені праці А. Вежбицької [1], О. Виберга [6], Г. Золотової [4]. Проте окремі аспекти функціонування аналізованих одиниць у тексті лишаються поза увагою лінгвістів, що й зумовило актуальність запропонованого дослідження.

Інваріантним значенням виокремленої групи дієслів вважаємо "відтворювати свідомістю дійсність такою, якою вона є насправді". Суб'єкт пізнавальних процесів при цьому виступає як активний виконавець дії, однак результатом пізнання є відтворення свідомістю дійсності, але не зміна її. Порівняймо: 1) *Тогда только Иван Иванович заметил* Івана Никифоровича, лежащего на разостланном на полу ковре [3, с. 240] / *Тоді тільки Іван Іванович помітив* Івана Никифоровича, що лежав на розстеленому долі килимі [2, с. 283]; *Сколько ни старались в суде скрыть дело, но на другой же день весь Миргород узнал, что свинья Ивана Ивановича утащила просьбу Ивана Никифоровича* [3, с. 263] / *Хоч як старалися в суді затаїти справу, а вже другого дня весь Миргород довідався, що свиня Івана Івановича потягла скаргу Івана Никифоровича* [2, с. 307] і 2) *Наконец, ...*

ненавистный сосед **выстроил** прямо против него... гусиный хлев, как будто с особенным намерением усугубить оскорбление [3, с. 248] / Нарешті, осоружний сусід довершив усі ті образи, **поставивши** просто нього... гусячий хлів, ніби маючи особливий замір посилити образу [2, с. 292]; Ступайте, Иван Иванович, ступайте! да глядите, не попадайтесь мне: а не то я вам, Иван Иванович, всю морду **побью!** [3, с. 245] / Ідть, Іване Івановичу, ідть! Та глядть, не попадайтесь мені: бо я вам, Іване Івановичу, геть пику **розтовчу!** [2, с. 289]. Так, у першій групі речень суб'єкт, усвідомлюючи реальність, репрезентує її, проте в другій групі речень він змінює дійсний стан речей, створює чи руйнує об'єкти.

У статті основну увагу зосереджено на дієсловах сприйняття, оскільки універсальною категорією людської свідомості є саме сприйняття, а лексика, що змальовує цей процес, може претендувати на статус універсальної.

Видільною рисою дієслів сприйняття в російській та українській мовах є те, що вони позначають не дію, як таку (яку активно виконує суб'єкт), а чуттєве сприйняття, яке констатується суб'єктом. Проте підтримуємо думку І. Рубінштейна, що "чуттєве пізнання – вихідна форма пізнання. Відчуття – це теж аналіз і синтез. ... Оскільки сприйняття відображає об'єктивну дійсність, воно стає необхідною передумовою дії, яка відповідає об'єктивним умовам. Сприйняття саме є початком дії" [5, с. 65].

Сприйняттям називають відображення у свідомості людини предметів чи явищ за їхнього безпосереднього впливу на органи чуття. Розрізняють зорові, слухові, дотикові, нюхові та смакові сприйняття. Типовим значенням аналізованих лексем виступає "сприймати що-небудь (зором, слухом, дотиком, нюхом, на смак) за допомогою певних зовнішніх органів чуття".

За семами, що позначають засіб сприйняття, лексеми членуються на дієслова зорового сприйняття (*видеть / бачити, лицезреть / лицезріти, всматриваться / вдивлятися, глядеть / глядіти, любоваться / любоватися, наблюдать / спостерігати*), дієслова нюхового сприйняття (*нюхать / нюхати, обнюхивать / обнюхувати, улавливать (носом) / уловлювати (носом), понюхать / понюхати*), дієслова слухового сприйняття (*слушать / слухати, прислушиваться / прислуховуватися, слышаться / учуватися, дослушивать / дослухувати, прослушивать / прослуховувати*), дієслова смакового сприйняття (*смаковать / смакувати, отвеживать / куштувати, пробовать / пробувати, дегустировать / дегустувати*), дієслова дотикового сприйняття (*щупать / мацати, касаться / торкаться, трогать / торкати, прикасаться / дотикаться*).

Важливо зауважити, що в мовній реалізації універсальної категорії пізнавального процесу – категорії сприйняття – російська та українська мови мають дієслова для всіх різновидів, зору, слуху, дотику, нюху, смаку. Проте конструкції із семантикою зорового сприйняття є найуживанішими. Це зумовлено тим, що такі вербальні відображають один із найбільш значущих видів пізнавальної діяльності: понад 80% усієї інформації людина отримує за допомогою зору. Це підтверджено й матеріалом тексту М. Гоголя "Повісті про те, як посварився Иван Иванович з Иваном Никифоровичем": дієслова зору – 88 одиниць (79,0 %): *Весь стан ее похож был на кадушку, и оттого отыскать ее талию было так же трудно, как **увидеть** без зеркала свой нос* [3, с. 247] / *Уся постава її скидалася на кадіб, і через те дошукатися в ній стану було так само важко, як **побачити** свій ніс без дзеркала* [2, с. 291]; дієслова слуху – 15 одиниць (13,7 %): *Это было очень неприятно Ивану Никифоровичу, однако ж он, к удивлению, **слушал** ее, как ребенок...* [3, с. 247] / *Було це дуже не мило Іванові Никифоровичу, а проте він, на диво, **слухав** її, як дитина...* [2, с. 291]; дієслова дотику – 1 одиниця (0,9 %): *... при этом Иван Никифорович **дотронулся** пальцем до пуговицы Ивана Ивановича, что означало совершенное его расположение...* [3, с. 273] / *... на тім Іван Никифорович **доторкнувся** пальцем до гудзика Івана Івановича – це вже був у нього знак найвищої прихильності...* [2, с. 318]; дієслова нюху – 6 одиниць (5,5 %): *Да, не нашего балыка... – при этом судья сделал языком и улыбнулся, причем нос **понюхал** свою всегдашнюю табакерку...* [3, с. 251] / *Еге, не нашего балыка... (на цім місці суддя виробив языком і посміхнувся, а ніс його **понюхав** незмінну свою табакерку...* [2, с. 295]; дієслова смаку – 1 одиниця (0,9 %): *Но икры **отведал**; прекрасная икра! нечего сказать, отличная!* [3, с. 251] / *Але ікри **скуштував**, чудова ікра! знаменита, що там і казати!* [2, с. 295].

Вербативи смаку в тексті повісті майже не представлені. Проте дієслова з типовою семантикою "дії істоти, пов'язані із життєвими функціями організму, його життєдіяльністю" – вияв фізіологічного життя – активно функціонують (32 лексеми), демонструючи своїми поширювачами розмаїття страв та напоїв, напр.: *Селедки я не ел, потому что... у меня от нее делается изжога под ложечкою* [3, с. 251] / *Оселедця я не їв, бо... у мене від нього пече згага під грудьми* [2, с. 295]; *Потом выпил я водки персиковой, настоящей на золототысячник* [3, с. 251] / *Потім випив я горілки персикової, на золототисячнику настояної* [2, с. 295]; *Иван Иванович выпил рюмку и закусил пирогом с сметаной* [3, с. 243] / *Іван Іванович випив чарку й закусив пирогом із сметаною* [2, с. 287]; *Крыша... была бы даже выкрашена красною краскою, если бы приготовленное для того масло канцелярские, приправивши луком, не съели...* [3, с. 250] / *Дах... був би навіть пофарбований начервоно, коли б наготовану задля того олію канцеляристи, приправивши цибулею, не взяли та не з'їли...* [2, с. 294].

Варто зазначити, що сенсорні сприйняття в тексті виконують певні функції. В аналізованій повісті вони демонструють ментальні характеристики героя (*Мне нравится, что к нему [к дому] со всех сторон пристроены сени и сенички, так что если взглянуть на него издали, то видны одни только крыши, посаженные одна на другую, что весьма походит на тарелку, наполненную блинами...* [3, с. 233] / *Мені подобається, що до нього з усіх боків поприбудовувано сени та сінці, так коли глянеш здалека, то видно самі тільки дахи, один на одному; дуже воно скидається на тарілку, повну млинців...* [2, с. 277]; *Он, бывало, прежде всего зайдет в конюшню посмотреть, ест ли кобылка сено* [3, с. 246] / *Він, бувало, найперше зайде до стаїні подивитися, чи їсть кобилка сіно* [2, с. 290]; соціокультурні (*Скоро старый мундир с изношенными обшлагами протянул на воздух рукава и обнимал парчовую кофту, за ним высунулся дворянский, с гербовыми пуговицами, с отъеденным воротником...* [3, с. 237] / *Незабаром старий мундир з обтріпаними обшлагами простяг у повітря рукава, і обнімав парчеву кофту, споза нього виставився дворянський з гербовими гудзиками, з одгризеним коміром...* [2, с. 281]; *Из-за фалд выглянул жилет, обложенный золотым позументом, с большим вырезом наперед* [3, с. 238] / *Споза фалд виглянув жилет, облямований золотим брузументом, з великим викотом спереду* [2, с. 281]; мовно-психічні домінанти (*Тогда один из канцелярских, с толстыми губами, с широкими плечами, с толстым носом, глазами, глядевши скося и пьяна, с разодранными локтями, приблизился к передней половине Ивана Никифоровича, сложил ему обе руки накрест, как ребенку, и мигнул старому инвалиду...* [3, с. 256] / *Тоді один із канцеляристів з товстими губами, з широкими плечима, з товстим носом, з очима, що дивилися скося й по-п'яному, з продертими ліктями, підступив до передньої половини Івана Никифоровича, склав йому обидві руки навхрест, мов дитині, і моргнув на старого інваліда...* [2, с. 300].

За результатами дослідження виявлено, що дієслова зорового сприйняття чітко диференціюються на три основні лексико-семантичні групи: 1) суб'єктно-орієнтовані дієслова – позначають цілеспрямовані дії суб'єкта сприйняття: *Наконец Иван Иванович вынул носовой платок и начал сморкаться; а Иван Никифорович осмотрелся вокруг...* [3, с. 271] / *Нарешті Іван Іванович видобув хусточку і почав сякаться, а Іван Никифорович оглянувся навколо себе...* [2, с. 316]; 2) суб'єктно-об'єктно-орієнтовані дієслова – позначають результативний зоровий стан суб'єкта сприйняття: *Городничий тотчас заметил это движение и велел затворить дверь покрепче* [3, с. 271] / *Городничий зараз помітив той рух і наказав зачинити двері щонайщільніше* [2, с. 316]; 3) об'єктно-орієнтовані дієслова – позначають процес зорового сприйняття з позицій об'єкта: *... везде прекрасный плетень; по нем вьется хмель, на нем висят горшки, из-за него подсолнечник выказывает свою солнцобразную голову, краснеет мак, мелькают толстые тыквы...* [3, с. 249] / *... скрізь прегарний тин; по ньому в'ється хміль, на ньому висять горшки, – споза нього соняшник показує свою сонцеподібну голову, червоніє мак, бовваніють товсті гарбузи...* [2, с. 293]. Найповніше ситуацію сприйняття представляють речення з дієсловами першої та другої лексико-семантичних груп, оскільки в таких структурах і суб'єкт, і об'єкт сприйняття знаходяться у фокусі уваги мовця й підлягають обов'язковій синтаксичній реалізації.

У повісті аналізовані одиниці використовуються, по-перше, для передачі ситуації зорового сприйняття, коли суб'єкт просто сприймає навколишню дійсність очима (*При этом Иван Никифорович облокотился на руку и **поглядел** на Ивана Ивановича [3, с. 242] / Тут Іван Никифорович сперся на руку і **глянув** на Івана Івановича [2, с. 286]*). У цьому випадку найчастіше використовуються нейтральні дієслова.

По-друге, вербативи демонструють відношення суб'єкта сприйняття до дійсності, яку він сприймає (*Если будете подходить к площади, то, верно, на время остановитесь **полюбоваться** видом: на ней находится лужа, удивительная лужа! [3, с. 249] / Як будете ви надходити до майдану, то вже певне спинитесь деякий час **полюбуватися** краєвидом: там стоїть калюжа, дивовижна калюжа! [2, с. 294]*), у тому числі й до об'єкта істоти. Саме в цьому випадку використовуються й дієслівні сполуки зорового сприйняття з експресивними компонентами значення (*Он **бросил** на Ивана Никифоровича **взгляд** – и какой **взгляд!** Если бы этому **взгляду** придана была власть исполнительная, то он обратил бы в прах Ивана Никифоровича [3, с. 273] / Іван Іванович **кинув погляд** на Івана Никифоровича – і який **погляд!** Коли б тому **поглядові** ще влада та сила, то він би стер на порох Івана Никифоровича [2, с. 318]*).

По-третє, за допомогою дієслів та дієслівних сполук з експресивним компонентом значення може здійснюватися й характеристика об'єкта сприйняття (*Иван Иванович опять начал с удовольствием **рассматривать** свое хозяйство [3, с. 246] / Іван Іванович почав знову з утіхою **розглядати** своє господарство [2, с. 290]*). Варто зазначити, що 31% вербативів зорового сприйняття маніфестують об'єкти-речі: *Иван Иванович встал и начал **рассматривать** ружье со всех сторон и позабыл дать выговор старухе за то, что повесила его вместе с шапкою проветривать [3, с. 238] / Іван Іванович устав і почав **оглядати** рушницю з усіх боків і забув нагримати на бабу за те, що вона вивісила її так само, як і шапу, на вітер [2, с. 282]*. Речі цікаві М. Гоголю самі по собі, незалежно від їхнього зв'язку з конкретною людиною. Речові деталі, що інколи видаються зайвими, надмірними в тексті, допомагають авторові якнайточніше схарактеризувати героїв. М. Гоголь уперше у світовій літературі усвідомив, що, вивчаючи світ речей, речове оточення людини, можна багато зрозуміти не стільки про життя тієї чи тієї особи, скільки про устрій життя в цілому.

Отже, мовна категорія сприйняття в російській та українській мовах репрезентована залежно від засобу сприйняття дієсловами зору, слуху, дотику, нюху, смаку. Найуживанішими в обох мовах є конструкції із семантикою зорового сприйняття. Аналізовані вербативи є обов'язковим компонентом епічного художнього тексту, вони мають здатність формувати описові фрагменти, указувати на ментальні характеристики суб'єкта, соціокультурні та психічні доміанти, демонструвати відношення суб'єкта сприйняття до дійсності, давати характеристику об'єктові сприйняття.

Література

1. Вежбицкая А. Восприятие: семантика абстрактного словаря / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 18. Логический анализ естественного языка : сб. – С. 336–339.
2. Гоголь М. Вибрані твори / М. Гоголь ; ред. П. Панч. – К. : Радянський письменник, 1946. – 320 с.
3. Гоголь Н. В. Повести / Н. В. Гоголь. – Л. : Худож. лит., 1987. – 416 с.
4. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
5. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 463 с.
6. Viberg A. The verbs of perception: A typological study / A. Viberg // Butterworth B. ; Explanations for language universals. – Berlin : Mouton, 1983. – P. 123–162.